

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

LENAF

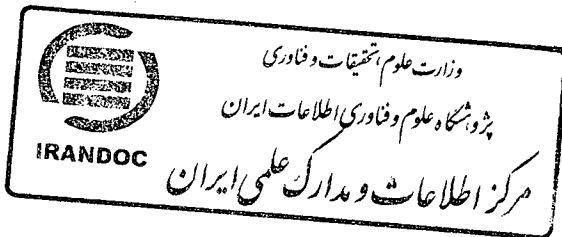

دانشگاه ارومیه
دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه برای اخذ درجه ی کارشناسی ارشد
رشته ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان :

لطایف و دقایق اخلاق در مخزن الاسرار، اقبالنامه و شرفنامه ی نظامی

استاد راهنما :

آقای دکتر محبوب طالعی

نگارش :

۱۳۸۹/۱۰/۱۱

مهین دخت تیهو

سال ۸۷ - ۱۳۸۶

۱۴۸۸۸۴

حاکم مہینہ دخت مہو

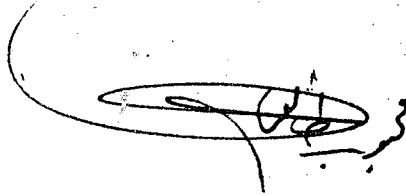
مورد پذیرش هیات محترم

به تاریخ ۱۲/۴/۸۶ شماره

پایان نامه

داوران با رتبه عالی و نمره ۸۱ قرار گرفت.

۱ (همرد)

1 - استاد راهنما و رئیس هیئت داوران :

2 - استاد مشاور :

3 - داور خارجی :

۱۲/۴/۸۶

4 - داور داخلی :

5 - نماینده تحصیلات تکمیلی :

تقدیر و تشکر

از استاد راهنمای محترم، جناب آقای دکتر محبوب طالعی که در این مدت مرا مدیون راهنمایی‌های سازنده‌ی خود کردند و هم چنین از اساتید عالیقدر جناب آقای دکتر خان محمدی و جناب آقای دکتر نزهت و جناب آقای دکتر بیات که امر داوری این رساله را تقبل نموده اند، کمال امتنان و سپاسگزاری را می‌نمایم.

از کلیه‌ی اساتید محترم و مسئولین محترم دانشگاه و کتابخانه که در طول این مقطع تحصیلی و گردآوری رساله مرا یاری کرده‌اند، تشکر می‌نمایم.

از مادر مهربان و همسر فداکارم به پاس زحمات بی‌دریغشان که اینجانب را در تمامی مراحل تحصیل و نگارش این رساله مورد لطف قرار داده‌اند، نهایت تشکر و قدردانی را دارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
الف	چکیده
۱	مقدمه

فصل اوّل کلیّات

۴	تعریف اخلاق
۵	موضوع و مباحث علم اخلاق
۷	هدف علم اخلاق
۷	سعادت از دیدگاه حکما، اسلام و صوفیه
۸	حکیم کیست؟
۸	رابطه‌ی شعر با اخلاق

فصل دوّم نظامی و آثار او

۱۱	زندگی نامه ی نظامی
۱۲	سبک شعری نظامی
۱۳	آثار نظامی
۱۴	مخزن الاسرار
۱۵	اسکندرنامه

فصل سوّم اعتقادات

بخش اوّل : اعتقادات نظامی در ارتباط با خدا

۱۸	اعتقاد به توحید
۲۴	توکل به خدا
۲۶	دعا و نیایش

۲۹	دینداری
۳۲	ذکر خدا
۳۵	رزاقیت الهی
۳۷	شکر گزاری
۳۹	عبودیت و بندگی
۴۳	قدرت خدا
۴۶	یقین

بخش دوم : اعتقادات نظامی در ارتباط با خود

۴۹	اعتقاد به عقل
۵۳	اعتقاد به عروج روح
۵۷	تفکر در آفرینش جهان
۶۰	رجاء و امیدواری

فصل چهارم فضایل اخلاقی بخش اول : فضایل اخلاق فردی

۶۲	آغاز کردن کار با نام خدا
۶۴	تحمل رنج
۶۶	تواضع
۶۸	جلب رضای خدا
۷۱	دل و پاک گردانیدن آن
۷۵	دوری از غم و گرایش به شادمانی
۷۹	رازداری
۸۲	ریاضت

۸۴	زهد
۸۷	سخاوت
۹۱	سکوت
۹۴	صبر
۹۸	صدق و راستی
۱۰۰	عاقبت اندیشی
۱۰۲	عزت و گوشه نشینی
۱۰۵	عشق ورزی به خدا
۱۰۷	قناعت
۱۱۰	گرامی داشتن عمر
۱۱۳	مراقبه
۱۱۶	مخالفت با هوی و هوس
۱۲۰	مرگ ارادی و اختیاری
۱۲۴	یاد آوری مرگ

بخش دوم: فضایل اخلاقی در ارتباط با اجتماع

۱۲۸	آداب سخن گفتن
۱۳۱	احترام
۱۳۵	اندوختن توشه‌ی سفر آخرت
۱۳۶	ترک تعلقات
۱۴۱	ترک دنیا و نکوهش آن
۱۴۶	خدمتگزاری به مردم
۱۴۸	حلالیت طلبیدن و قبول عذر

۱۵۰	حجاب
۱۵۳	رعایت آداب دوستی
۱۵۷	ساده زیستی
۱۵۹	سیر و سفر
۱۶۱	عبرت
۱۶۴	عیب پوشی
۱۶۵	کار و کوشش
۱۶۹	محبت و ورزی
۱۷۱	مهمان‌نوازی
۱۷۳	نیاز به راهنما
۱۷۷	نیک ورزی
۱۸۰	وفاداری

فصل پنجم رذایل اخلاقی
بخش اول: رذایل اخلاق فردی

۱۸۲	آرزوهای طولانی
۱۸۴	ادعا کردن
۱۸۶	تنبلی
۱۸۸	حرص
۱۹۲	حسادت
۱۹۵	دروغگویی
۱۹۷	سخن چینی
۱۹۹	عجب و خودپسندی
۲۰۲	عجله

۲۰۴	غرور
۲۰۸	عیب جویی
۲۱۱	غفلت
۲۱۵	شراب خواری
۲۱۸	کینه ورزی

بخش دوم: رذایل اخلاقی در ارتباط با اجتماع

۲۲۰	اسراف
۲۲۲	پرخوری و عاقبت شکم پرستان
۲۲۴	عدم دوری از افراد بدسرشت
۲۲۶	مال اندوزی

فصل ششم اخلاق اجتماعی و سیاسی

بخش اول: اخلاق اجتماعی

۲۲۹	تشویق به معاشرت اجتماعی
۲۳۱	دانش ورزی
۲۳۵	دین پروری
۲۳۷	مدارا کردن
۲۳۹	مشورت
۲۴۱	یاری کردن مردم

بخش دوم: اخلاق سیاسی

۲۴۳	اخلاق و آیین کشورداری
۲۴۷	امنیت در کشور
۲۵۰	رعایت اعتدال
۲۵۴	عدالت اجتماعی

۲۵۸	نکوهش ستم و ستمگری
۲۶۴	مقابله به مثل کردن
فصل هفتم	
۲۶۶	نتیجه گیری
۲۶۸	پیشنهاد
۲۶۹	فهرست آیات
۲۷۶	فهرست احادیث
۲۹۰	فهرست ابیات
۳۱۴	فهرست نامهای اشخاص
۳۱۷	فهرست اماکن
۳۱۷	فهرست کتابها
۳۱۸	منابع و مأخذ
	چکیده انگلیسی

فهرست علایم اختصاری

اب	ابیات
اق	اقبالنامه
ب	بیت
بی تا	بدون تاریخ
ج	جلد
ش	شماره
شر	شرفنامه
ص	صفحه
صص	صفحه ها
غ	غزل
گل	گلشن راز
لی	لیلی و مجنون
مخ	مخزن الاسرار
←	مراجعه شود
/	یا

چکیده

خطوط برجسته‌ی اشعار نظامی را اخلاق و تعلیم و تربیت اسلامی تشکیل می‌دهد. فضیلت جویی، تعهد اخلاقی، مناعت و متانت طبع و بی‌توجهی به حطام بی‌ارزش دنیا در سخنانش پیدا است. پیام این حکیم عارف به سوی روشنی‌ها و فضایل اخلاقی و تحذیر از نادانی‌ها و رذایل اخلاقی برای آتصاف به صفات الهی است.

در این رساله ابتدا به کلیات علم اخلاق، زندگی نامه و آثار نظامی (مخزن الاسرار، اقبالنامه و شرفنامه) پرداخته شده، سپس به مسائلی پیرامون اعتقادات نظامی اشاره گردیده، که قطعاً این عقاید دیدگاه مذهبی در شواهد شعری وی، نمود اخلاقی داشته است.

فضایل اخلاقی که منبعث از لطایف قرآنی و آموزه های دینی می‌باشد، در این رساله، به عنوان مهم‌ترین خط مشی برای رسیدن انسان به سعادت نهایی و کمال مطلق، مورد بررسی واقع شده است و نیز مبحثی در باب رذایل سخیف اخلاقی، همراه با پیشنهادات نظامی به منظور ترک صفات پست اخلاقی اختصاص یافته و در نهایت اخلاق اجتماعی و سیاسی میان حکومت و مردم و بایسته های اصول حکمداری مورد فحص و پژوهش قرار گرفته است.

تعریف مسئله و فرضیه

اخلاق، علم تعالی شخصیت انسان و اساس صلاح دنیا و نجات آخرت است. دانستن مفهوم کلیات بایدها و نبایدهای اخلاقی تحت عناوین فضایل و رذایل اخلاقی یا منجیات و مهملکات و رمز و راز خوشبختی‌ها و بدبختی‌ها از جمله قدیمی ترین موضوعاتی است که از نخستین روزهای پیدایش شعر فارسی به نحوی خاص، جایگاه برجسته ای را در آثار شاعران و نویسندگان به خود اختصاص داده است و تمام آثار گذشتگان سرشار از پندها و رهنمودهایی در ارتباط با حکمت نظری و عملی برای متخلق شدن به اخلاق الهی است.

اهمیت علم اخلاق و مکارم اخلاق در میان مردم بر کسی پوشیده نیست چه رقای روح و سعادت دنیوی و اخروی در گرو این علم است بنابراین تبیین جایگاه والای اخلاق در بین آثار منظوم

و منثور امری شایان توجه است از آن جا که نظامی حکیمی مشفق و عالمی کارگزار است و در تمام آثارش ندای برابری و برادری اسلامی را داده است. بیان لطایف اخلاقی در آثار معنوی و اخلاقی وی (مخزن الاسرار، شرفنامه و اقبالنامه) در خور اهمیت می باشد تا قواعد دینی و اخلاقی را که به زبان نظم و بر پایه ی تعلیمات قرآنی و احادیث دینی برای رستگاری انسان سروده است به ابنای بشر یادآوری کند.

هدف از تحقیق

هدف از این تحقیق که با روش کتابخانه‌ای به تدوین آن پرداخته شده است، شناخت بایدها و نبایدهای اخلاقی، تبیین وظایف فردی و اجتماعی انسان در قبال خالق و مخلوق، به تعدیل رساندن رفتار انسان برای نیل به کمال و سعادت نهایی و بیان علم چگونه زیستن بر مبنای قواعد دینی و اخلاقی از دیدگاه حکیم نظامی می باشد تا فلسفه ی کاربردی ادبیات را در ذهن همگان خاطر نشان سازد.

پیشینه ی تحقیق

طی بررسی به عمل آمده، مطالبی به صورت پراکنده پیرامون نکات اخلاقی در آثار نظامی ارایه گردیده است ولی تا کنون تحقیق و پژوهشی منسجم در چهارچوب محورهای تحقیقاتی در مورد لطایف اخلاقی مخزن الاسرار، شرفنامه و اقبالنامه صورت نگرفته است به همین سبب سعی شده است مضامین اخلاقی در سه اثر یاد شده شناسایی و تأثیرات نظامی از آیات و احادیث دینی همراه شواهد شعری برای طالبان اخلاق عالی هدیه گردد.

سپاس بیکران یزدانِ یگانه ی پاک را سزاست که انسان را به فضایل نیکوی اخلاقی بیار است و او را به سبب برخورداری از خصایل نیک و خلق حسنه از دیگر موجودات و مخلوقات، برجسته و متمایز ساخت.

گرایش های نفسانی در درون انسان، چنان نیرومند است که مقاومت در برابر آنها غالباً امکان ناپذیر است. این گرایش های درونی هر لحظه اراده ی انسان را در راستای ارضای تمایلات به حرکت در می آورند و مدام فکر و نیت او را تحت تأثیر خود قرار می دهند. برای غلبه بر این تمایلات نیرومند، باید نیرویی قوی تر در کانون دل انسان ایجاد گردد تا با تکیه بر آن، امکان تعدیل این امیال به وجود آید. این نیروی خارق العاده ی درونی، چیزی جز ایمان به خداوند متعال نیست.

فضایل اخلاقی هنگامی در وجود انسان بارور می گردد که وی، درونش را آکنده از ایمان به خدا کرده باشد. به عبارتی روشن تر، ایمان داشته باشد که جهان، پروردگار و معبودی ازلی و ابدی دارد که هیچ چیز از سیطره ی علم او بیرون نیست. خداوندی که با قدرت لایزال خود همه ی اشیا را به کامل ترین صورت، بدون نیاز به شریکی آفریده است و سرانجام، همه ی مخلوقات را به سوی خود برای حسابرسی بازمی گرداند و هر کس را متناسب با اعمالش، پاداش و کیفر می کند. وقتی که اخلاق بر چنین عقیده ای استوار باشد، برای انسان جز جلب رضای خدا همّتی باقی نمی ماند و تمام تلاش او صرف بدست آوردن رضای خدا در همه ی اعمالش می شود؛ بنابراین یک رابطه ی متقابل بین ایمان و بروز فضایل اخلاقی در انسان وجود دارد.

مفهوم کلی تعالیم ادیان، اخلاق است. دین اسلام آخرین دین آسمانی است و پیامبر در بیان هدف رسالت خویش چنین فرمود: «أَنَا بُعِثْتُ لَأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»^۱ «همانا برای تکمیل مکارم اخلاق برانگیخته شدم» و به جهانیان، اخلاق الهی را توصیه کرد: «تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ»^۲

۱. نیشابوری، رضی الدین محمد، مکارم اخلاق، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۱، ص ۸

۲. محمد بن منور، میهنی، اسرار التوحید، تحصیح و تعلیقات محمدرضا، شفیعی کدکنی، انتشارات آگاه، ۱۳۶۷

نظامی حکیمی عارف، انسانی کامل و معلم تعلیم و تربیت اسلامی است که به خاطر اعتقاد به شریعت و تهذیب اخلاق به شعر و شاعری روی آورده است تا بتواند بر اساس دین الهی آدمی را به کسب فضایی نظیر: حکمت، شجاعت، عفت و عدالت در جهت رسیدن به سعادت نهایی رهنمون سازد. وی حکمت و شریعت را در اشعارش به هم آمیخته است و در اعتقاد راسخ او به شرع جا دارد و به ابیات ذیل توجه کنیم:

گر منم آن حرف در او کش قلم

هر چه نه شرع بر آرد علم

مخ، ب، ۲۲۴۶

دست بر او مال که دستوری است

هر سخنی کز ادبش دوری است

مخ، ب، ۲۲۴۷

گوته، انسان دوست برجسته‌ی آلمانی، در بیان ارزش اخلاقی آثار نظامی در مقدمه‌ی کتاب خود «دیوان شرقی و غربی» متذکر می‌شود که «خصلت عمده‌ی شعر نظامی جستجوی کمال مطلوب بوده است.»^۱ نظامی در رسالت پیامبر گونه خویش همواره در جستجوی نیکی‌ها و روشنایی‌ها بود و به آنچه که مایه‌ی سقوط انسان به سوی بدی‌ها و تاریکی‌ها می‌شد به مبارزه می‌پرداخت.

ره آورد من بس بود خوی خوش

به راهی که خواهم شدن رخت کش

شر، ب، ۴۰۵

به هرز خم چون نی نوایی زخم

به هر خار چون گل صلابی زخم

شر، ب، ۴۱۴

هدف از انتخاب این موضوع بیان جایگاه والای علم اخلاق در مخزن الاسرار، شرفنامه و اقبالنامه‌ی نظامی با شواهد شعری و تلمیحات قرآنی و حدیثی است که تا کنون تحقیق و پژوهشی منسجم پیرامون این موضوع صورت نگرفته بود؛ بنابراین ضرورت پرداختن عالمانه و مسئولانه بر اساس فلسفه‌ی کاربردی ادبیات ایجاب می‌کند که پژوهشی مناسب، مطابق چهار چوب محورهای مشخص، تحقیقات

۱. انزایی نژاد، رضا، پرده‌ی سحر سحری، تهران، انتشارات جامی، ۱۳۷۷، ص ۱۱، به نقل از دیوان شرقی و غربی گوته

علمی و ادبی لازم صورت گیرد. شیوه‌ی تحقق به صورت فیش برداری و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده است و اساس تنظیم این تحقیق به شرح ذیل می‌باشد:

ابتدا معنی لغوی و اصطلاحی صفت اخلاقی آورده شده است. سپس توضیح و شرح مختصری در مورد موضوع اخلاقی آرایه گردیده و در ادامه‌ی آن شواهدی از اشعار حکیم نظامی (به تصحیح وحید دستگردی) به همراه توضیحات جزئی در باب صفت مزبور، مطالبی مورد بررسی قرار گرفته است. و در پایان آیات قرآنی و احادیث دینی مورد نظر نظامی در سرودن ابیات اخلاقی برای رسیدن به کمال مطلوب عنوان شده است و در اهمیت و ارزش این تحقیق همین بس که به مضامین بلند و رذایل سخیف اخلاقی با توجه به مقتضیات دوران اعم از: ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی ادبی اشاره شده که مستندترین (با توجه به شواهد مذکور) و تا حدودی جامع‌ترین منبع برای پژوهش و تحقیق علاقه‌مندان به مباحث اخلاقی در آن دوره‌ی خاص تاریخی می‌باشد.

مباحث اصلی این رساله به شش فصل تقسیم شده و فصل اول به بحث در مورد کلیات اخلاقی، رابطه‌ی شعر با علم اخلاق، ساعات از دیدگاه ادیان و معرفی حکیم اختصاص یافته است. در فصل دوم به زندگی نامه، سبک شعری و آثار نظامی پرداخته ایم. در فصل سوم درارتباط با اعتقادات نظامی به خالق بی‌همتا و مبانی حکمت نظری اشاره کرده ایم. در فصل چهارم فضایل و بایسته‌های اخلاقی یا همان اصول حکمت عملی آرایه شده از سوی حکما برای هدایت‌گری انسان در نیل به سعادت ابدی مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل پنجم رذایل اخلاقی و پرهیز از صفات پست انسانی برای احراز مقام خلیفت الهی بیان گردیده است.

در فصل ششم اخلاق اجتماعی و سیاسی میان حکومت و مردم و بایسته‌های اصول حکمداری رامورد

پژوهش قرار داده ایم.

فصل اول

کلیات

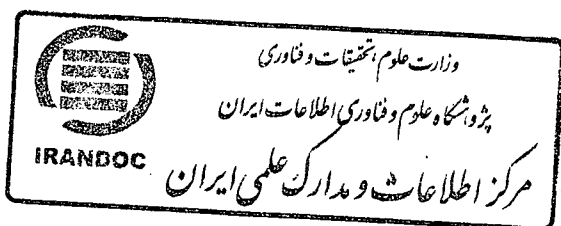
تعریف اخلاق

اخلاق جمع خُلُق است و آن به معنی «خوی، عادت و سنجیه»^۱ می باشد. اخلاق را در ادیان و آیین های بشری به طور کلی می توان به دو بخش تقسیم کرد: یکی اخلاق در ادیان پیش از اسلام و دیگری اخلاق در اسلام است.

مبنای اخلاق در اوپانیشاد «آن است که آتما^۲ با کشف و شهود به برهمن^۳ برسد. یعنی روح انسان مادام که شرور در اعمالش هست، پس از مرگ دچار تجسد مجدد (سمساره)^۴ می شود و آن قدر در چنبره ی حیات دوران می یابد تا از شرور رهایی یافته ، به برهمن^۵ متصل شود.

مکتب بودا به چهار حقیقت مقدس اعتقاد دارد که عبارتند از : «حقیقت رنج، علّت رنج، ترک رنج و طریق ترک رنج است. حقیقت رنج، ناشی از عوارض جسمانی است. علّت رنج، میل و اشتیاق به درک لذایذ نفسانی می باشد و ترک رنج، همان پرهیز از لذّات نفسانی و شهوات است که در مکتب بودا هشت قاعده ی اخلاقی برای ترک شهوات نفسانی واجب دانسته شده که عبارتند از: ایمان پاک، اراده ی پاک، سخن پاک، عمل پاک، معیشت پاک، کوشش پاک، خاطر و تفکر پاک و تمرکز فکر در معنای راستی»^۶ می باشد. بنابراین پنج اصل اوّل، حکمت عملی سالک بودایی است و سه اصل دیگر حکمت نظری و تربیت فکر و پندار او است.

مبنای اخلاق در آیین زرتشتی سه اصل می باشد که عبارتند از: «پندار نیک، گفتار نیک و کردار

۱. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲، ذیل خلق
۲. آتما (Atema) : روح افراد کاینات است.
۳. برهمن (Berahman) : آفریننده ی عالم و مبدأ فعال است.
۴. سمساره (simsara)
۵. زرین کوب، عبدالحسین، با کاروان اندیشه، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۹، صص ۲۵۵-۲۵۶
۶. ناس، جان، تاریخ جامع ادیان، ترجمه ی علی اصغر حکمت، تهران، انتشارات آموزش و انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰، صص ۱۷۰-۱۷۲، با اندک تغییرات جزئی

نیک است.»^۱ تکامل اخلاق در این آیین از پندار نیک که همان حکمت نظری است، آغاز شده و منجر به قبول دو اصل دیگر حکمت عملی می شود. بر پایه ی دین زرتشت هر انسانی مسئول اعمال خویش است و فرشتگان مأمور ثبت اعمال نیک و بد او هستند.

حضرت عیسی (ع) مبنای اخلاق را برای پیروان خویش با بیان دستور الهی چنین تشریح می کند: «قدیس باشید زیرا که من پروردگار شما قدوسم، پاک شدگان باشید زیرا که من پاکم و کامل باشید که من کاملم.»^۲ تا آنان برای رسیدن به کمال مطلق تلاش کنند و خود را به خدا از آن جایی که کامل است نزدیک گردانند.

علمای اسلام از جمله خواجه نصیرالدین طوسی در تعریف خلق می گوید: «خُلُقُ ملکه ای بود نفس را مقتضی سهولت صدور فعلی از او بی احتیاجی به فکر و رویتی.»^۳ و ابوعلی مسکویه «خُلُقُ را حال نفس می داند که آدمی را بدون تأمل به کارهایی برمی انگیزد.»^۴ و ملا احمد نراقی در تعریف اخلاق می گوید: «این علم، پاک ساختن نفس از صفات رذیله و آراستن آن به ملکات جمیله است که از آن به تهذیب اخلاق تعبیر می شود و ثمره ی آن رسیدن به خیر و سعادت ابدی است.»^۵

موضوع و مباحث علم اخلاق

خواجه نصیرالدین طوسی موضوع علم اخلاق را نفس انسانی می داند و در تعریف آن می گوید: «نفس جوهری بسیط است که معقولات را به ذات خویش درک می کند و افعال جمیل و قبیح با اراده از

۱. دوستخواه، جلیل، اوستا نامه ی مینوی (آیین زرتشت)، از گزارش پورداود، انتشارات مروارید، چاپ چهارم، ۱۳۶۲، ص

۲. انجیل برنابا، ترجمه ی حیدر قلیخان قزلباش (سردار کابلی)، به مقدمه ی سید محمود طالقانی، دفتر نشر کتاب، ۱۳۶۲، ص ۹۲

۳. طوسی، خواجه نصیرالدین، اخلاق ناصری، به تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران، موسسه ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ چهارم، ۱۳۶۹، ص ۴۸

۴. پناهی، مهین، اخلاق عارفان، تهران، انتشارات روزنه، چاپ اول، ۱۳۷۸، صص ۵۱-۵۲ با اندک تغییرات جزئی

۵. نراقی، احمد، معراج السعادة، تهران، انتشارات دهقان، ۱۳۷۴، ص ۱۹

آن صادر می‌شود.^۱ و ملا احمد نراقی نیز «نفس ناطقه ی انسانی را که اشرف کاینات و افضل طوایف ممکنات است.»^۲ به عنوان موضوع علم اخلاق بیان می‌کند. به عبارت دیگر: موضوع اخلاق سلوک و اعمال انسان است که به صورت حسن و قبح از او صادر می‌گردد.

مباحث علم اخلاق، خلق نیک و ناپسند است که تحت نام فضایل و رذایل اخلاقی در اذهان مردم جای گرفته است که در ذیل به تعریف هر کدام جداگانه اشاره می‌گردد.

فضایل اخلاقی یعنی، صفاتی است که سبب تعالی شخصیت انسان و عروج وی از پایین ترین مرتبه ی حیوانی به بالاترین مرتبه ی رفیع کمال انسانی می‌شود. حکمای متقدم از جمله ارسطو، فضایل را منبعث از چهار جنس دانسته اند: حکمت، شجاعت، عفت و عدالت. و خلق نیکو را در رعایت اعتدال بین آنها تعریف کرده اند.

از دیدگاه حکمای اسلامی فضایل اخلاقی عبارت است از: ایثار، تحمل، تواضع، حلم، حیا، رفق، سماحت، شجاعت، شفقت، صبر، صداقت، عدالت، کرم، مروّت و وفا می باشد.

رذایل اخلاقی، مایه ی تباهی انسان و سبب خشم و عذاب خداوندی است. خلق ناپسند نزد حکما خروج از اعتدال بین حکمت، شجاعت، عفت و عدالت است. شامل ظلم، عجب، خمود، تهوّر، شره، عجز، حسد، کبر و جبن می باشد.

ارسطو به سه نوع خلقیات قایل است: «دو رذیلت یکی در طرف افراط و دیگری تفریط و تنها یک فضیلت وجود دارد و آن حدّ وسط و اعتدال بین افراط و تفریط است.»^۳ شیخ محمود شبستری به طرز زیبایی آن را در گلشن راز به رشته ی نظم کشیده است:

۱. طوسی، خواجه نصیرالدین، اخلاق ناصری، پیشین، صص ۴۹-۵۰

۲. نراقی، احمد، معراج السعادة، پیشین، ص ۱۸

۳. ارسطو، اخلاق نیکو ماخس، ترجمه ی پورحسینی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۶، ص ۵۵